

L 2196

Byggnadsminnesförklaring av Trankokeriet på Harstena, Harstena S:4, Gryts socken, Valdemarsviks kommun

LÄNSSTYRELSENS BESLUT

Länsstyrelsen förklarar med stöd av 3 kap 1§ lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. trankokeriet på Harstena på samfällad mark Harstena S:4, Gryts socken, Valdemarsviks kommun för byggnadsminne. I samband härmed meddelar Länsstyrelsen följande skyddsbestämmelser enligt 3 kap 2§ nämnda lag.

Skyddsbestämmelser

1. Trankokeribyggnaden får inte rivas, flyttas eller till sitt yttre förändras.
2. Ändring får inte göras av byggnadens stomme. Härmed avses ytterväggar och takkonstruktion samt återstående parti av mellanvägg.
3. Skydd av interiörens ytskikt: väggarnas ursprungliga panel med bevarade anteckningar får inte tas bort eller övermålas.
4. Byggnadens fasta inredning får inte ändras eller tas bort. Härmed avses till exempel eldstad med rökrör och kokgryta. Övriga föremål uppräknade i inventarieförteckningen i bilaga 2 bör även fortsättningsvis förvaras i trankokeribyggnaden så länge den används som museum.
5. Trankokeribyggnaden och området ska vårdas och underhållas så att dess kulturhistoriska värde inte minskar. Vård och underhållsarbeten ska ske i samråd med Länsstyrelsen samt utföras med material och metoder som är anpassade till byggnadens och miljöns egenart.

20.12.2011 beslut
Kopier till Tf: BMreg A2
/h

6. Skyddsområdet markerat på karta i beslutets bilaga 1 får inte ytterligare bebyggas eller väsentligen förändras så att miljöns karaktär förvanskas. Bryggor för bostadsfastigheter och allmänhet får uppföras enligt detaljplan som vunnit laga kraft 1994-09-15. Nyttillkomna bryggor ska uppföras med traditionella material, samråd om dess utformning ska ske med Länsstyrelsen.

Om ändring av byggnadsminnet i strid mot meddelande skyddsföreskrifter kan anses påkallad av särskilda skäl, får Länsstyrelsen enligt 3 kap 14 § lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. meddela tillstånd därtill.

Enligt 3 kap 21 § nämnda lag tillämpas detta beslut även om det överklagas.

Fastighetsunderhåll

Underhållsarbeten ska utföras vid behov, men i god tid innan skador hinner uppstå. En vård- och underhållsplan bör tas fram i samråd med Länsstyrelsen. Om material i framtiden behöver ersättas ska nytt material väljas med kvalitet och utseende så likt det ursprungliga materialet som möjligt. Ytterväggens panel ska ha samma profilering och i övrigt samma utseende som den underliggande ursprungliga panelen. Takets täckning ska vara tvåkupigt lertegel, så likt bevarade ursprungliga tegelpannor som möjligt.

Avgränsning och skyddsområde

Skyddsområdet omfattar udden Östantillstången på vilken trankokeriet är belägen. De två båthus som uppförts i modern tid ingår i byggnadsminnets skyddsområde men omfattas inte av något formellt skydd. De två båhusen bedöms på lång sikt vara reversibla i den kulturhistoriska miljön och av den anledningen anser Länsstyrelsen att byggnaderna ska ingå i skyddsområdet. Den västra delen av udden regleras med hjälp av den detaljplan som antogs 1994-09-15. I sydväst avgränsas området av fastighetsgränsen till Harstena 1:6.

Bevarandemål

Trankokeribyggnaden ska genom löpande underhåll kunna bevaras med sitt nuvarande, relativt ursprungliga utseende. Byggnaden bör även fortsättningsvis fungera som museum över trankokeriverksamheten. Byggnadens inredning och inventarier med anknytning till denna verksamhet bör därför förvaras i trankokeriet även fortsättningsvis. Museifunktionen kan med fördel utvecklas genom till exempel skyltning.

Trankokeriet stod ursprungligen ensamt utan andra byggnader i närheten, denna ursprungliga miljö bör bevaras så långt möjligt genom att nya byggnader eller andra anläggningar inom skyddsområdet inte uppförs.

Vid behov av nya bryggor inom området bör det enbart ske enligt detaljplanen som vunnit laga kraft 1994-09-15. Bryggorna bör uppföras med traditionella material. Området ska så långt som möjligt också hållas fritt från till exempel grillplatser och utemöbler, upplagda båtar och liknande som stör byggnadsminnets ursprungliga karaktär. Befintliga bryggor intill trankokeriet är idag alltför dominerande. Nästa gång bryggorna behöver förnyas bör nya bryggor bättre anpassas till trankokeriets historiska sammanhang

REDOGÖRELSE FÖR ÄRENDET

Trankokeriet på Harstena har sedan 1970-talet disponerats av Harstena byskoleförening som använder den som museum över den tidigare så betydelsefulla säljakten och trankokeriverksamheten på ön. Fråga om byggnadsminnesförklaring aktualiserades 1999 i samband med en restaurering av trankokeriet som genomfördes med bidrag från Länsstyrelsen. Trankokeriet står på samfälld mark, Harstena S:4 och ägs av Harstena bysamfällighet.

Östergötlands länsmuseum genomförde år 2009 på Länsstyrelsens uppdrag en kulturhistorisk utredning av trankokeriet. Förslag på skyddsbestämmelser har remitterats till Harstena samfällighetsförening, Riksantikvarieämbetet, Nordiska museet och Valdemarsviks kommun. Förslaget har tillstyrkts av Valdemarsviks kommun. Samfällighetsföreningen har framfört förslag på justering av skyddsområdet vilket har beaktats i den slutliga utformningen av skyddsbestämmelserna.

KULTURHISTORISKT VÄRDE OCH MOTIV FÖR BYGGNADSMINNESFÖRKLARING

Ön Harstena

Harstena är en del av Gryts skärgård, och ligger cirka 25 kilometer nordost om kommunens tätort, Valdemarsvik. Ön har fått sitt namn efter "håra", som är benämningen på de långsmala, kala skär som finns i yttersta havsbandet. Förutom huvudön hör till Harstena också ett tjugotal holmar och skär. Den yttersta holmen är Strupskär och därifrån kan man se sjöbådarna, de kala klippor på vilka gräsälarna förr samlades i flockar för att vila.

Harstena by finns noterad i skattetaxeringslängder från år 1540. Ca 200 år senare friköps ön från Kronan av öborna. Harstena har idag samlad och enhetlig äldre bebyggelse kring en väl skyddad naturlig hamn. Byn har fortfarande karaktären av oskiftad bysamfällighet där husen är grupperade runt ett gräsbeväxt tun, kallat "Slätta". Närmast tunet ligger bostadshusen – utan tomtmarkeringar, och längre bort bodar och ekonomibyggnader. Vid stranden finns sjöbodar, båthus, bryggor och redskapsbodar för fisket.

Historik

Trankokeriet byggdes 1911 som lokal för arbetet med smältning och kokning av sälspäck. Produkten var tranolja som efterfrågades av garverier och färgindustrin. En viktig köpare var Lundbergs läderfabrik i Valdemarsvik. Tranoljan var tillsammans med sälhudar och sälkött produkter av säljakten som var en betydelsefull binäring på Harstena. Sälarna jagades då den vid vissa tillfällen, vanligast under försommar och höst, samlades i tiotusental på Harstenas sjöbådar (skären utanför Harstena där sälarna samlades). Den mest omskrivna typen av säljakt är klubbningen, så kallade "sälslag". Till klubbningen användes "knopar", järnskodda klubbor av ek. Den största fångsten från ett sälslag under 1930-talet lär ha varit 137 sälar vid samma tillfälle. Säl fångsten minskade därefter, ökade

båttrafik skrämd bort sälarna från kusterna och miljögifter minskade det totala sälbeståndet i Östersjön. Det sista sälslaget utanför Harstena ägde rum 1948.

Efter en sälslakt saltades späcket ner i tunnor. En gång om året, vanligen på våren, kokade man späcket till tranolja i trankokeriets två vedeldade grytor. Tranoljan användes i stället för linolja vid exempelvis rödfärgsmålning, till att smörja läder med och till smörjning av maskiner och motorer. Före fotogenets tid användes oljan även som bränsle i lampor.

Efter att säljakten upphört har trankokeriet använts som sjöbod. 1971 bildas Harstenas byskoleförening som vill göra ett museum av trankokeriet. Sedan 1977 förvaras Harstenas bådeka/"storöka" i trankokeriet som en deposition från läns museet. Båten skänktes till museet 1956 av Harstenas byalag. En större restaurering av trankokeriet genomförs 1999 med bidrag från Länsstyrelsen. De enda kända förändringarna före 1999 är att en av de två trangrytorna med tillhörande eldstad samt delar av en skiljevägg tagits bort sedan man börjat använda byggnaden som båthus. Restaureringen 1999 omfattade bland annat fönsterrenovering och ommålning, takteglet och de då rostiga rökrören ersattes och en ny panel spikades utanpå den gamla. Dessa åtgärder har dock inte ändrat trankokeriets ursprungliga utseende.

Trankokeribyggnaden

Trankokeriet ligger öster om byn, på klipporna ytterst på bergsudden Östantillslängen. Platsen ligger nära sälbådarna öster om huvudön, och klipporna sluttar här svagt ned mot vattnet vilket gjorde det lätt att dra upp sälen på land.

Trankokeriet är byggt direkt på klipporna. Enligt en uppmätning 1965 var byggnadens mått 10, 7 x 5, 4 m (se uppmättningsritning i bilaga 3) Väggarna består av rödfärgad, liggande panel med kälad överkant, spikad på en regelstomme. Vid restaureringen 1999 spikades en ny panel med samma profilering utanpå den gamla panelen. På norra och södra långsidan sitter pardörrar klädda med likadan panel som på ytterväggarna. På båda gavlarna samt på ömse sidor om södra långsidans dörr sitter fyrdelade, kvadratiska fönster. Fönsterbågarna har målats med en rödbrun linoljefärg. Knutbrädor, vindskivor och takfotsbräda samt fönsterfoder och södra långsidans dörr är målade med "black varnish", dörren på norra långsidan är rödfärgad. Byggnaden har sadeltak täckt med tvåkupigt tegel. Intill nocken på det södra takfallet sitter två rökrör av galvaniserad plåt.

Inne i trankokeriet kan man se insidan av den ursprungliga väggpanelen, på den finns bevarade gamla anteckningar. Undertaket har stående brädor spikade som lockpanel. Byggnaden delades ursprungligen av en två meter hög mellanvägg i två utrymmen. I det östra utrymmet står Harstenas bådeka sedan 1977. Efter att trankokeriet börjat användas som båthus har eldstaden och trangrytan som stod i det östra utrymmet tagits bort, tillsammans med det mesta av skiljeväggen. I det västra utrymmet står den kvarvarande trangrytan på en putsad eldstad av tegel. I byggnaden förvaras ett antal föremål som använts i trankokeriverksamheten, bland annat ett tiotal trätunnor, två ännu fyllda med insaltat sälspäck (se inventarieförteckning, bilaga 2).

KULTURHISTORISKT VÄRDE OCH MOTIVERING FÖR BYGGNADSMINNESFÖRKLARING

Dokumentvärden

Byggnadshistoriskt

Trankokeriet har bevarad exteriör och interiör från byggnadsåret 1911. I ett försäkringsbrev från 1917 beskrivs det som en ”byggnad av resvirke inklädd med bräder under tak av bräder och tegel” och med fyra dörrar (två pardörrar) och fyra fönster. Mitt under huset fanns två fristående större kokgrytor uppställda på tegelstenar. I brevet räknas också lös egendom upp: sälspäck och tran, kärl och annat som användes för smältning och lagring av späck och tran. I en inventering från 1965 är byggnaden avdelad med en två meter hög mellanvägg, mitt i rummen står två tappkransförsedda bykgrytor på en murad tegeleldstad, tydligen en förbättring sedan 1917. De enda kända förändringarna före 1999 är att en av de två trangrytorna med tillhörande eldstad samt delar av en skiljevägg tagits bort sedan man börjat använda byggnaden som båthus.

Samhällshistoriskt värde

Trankokeriet är en viktig del av länets industrihistoria, som visar hur stora industrier som Lundbergs läderfabrik i Valdemarsvik under tidigare delen av 1900-talet köpte sina råvaror från lokala underleverantörer med småskalig och hantverksmässig produktion.

Arkitekturhistoriskt värde

Byggnadens kulturhistoriska värde är i relativt liten mån baserat på dess arkitektoniska värden. Byggnadens exteriör går i linje med 1910-talets formspråk för enklare ekonomibyggnader. Exteriören är trots det mycket viktig att bevara med tanke på byggnadens historiska användning.

Socialhistoriskt värde

Byggnaden och den omgivande miljön speglar arbetetsförhållandena för en för bygden viktig binäring, arbetet med smältning och kokning av sälspäck.

Kontinuitetsvärde

Kontinuitetsvärdet ligger framför allt i byggnadens koppling till skärgårdsbyn Harstena och illustrerar den historiska framväxten, livsvillkor och näringar i ett skärgårdssamhälle för ca 100 år sedan.

Upplevelsevärden

Pedagogiskt värde

I trankokeriet finns utrustning för kokning och förvaring av späck och tran finns kvar tillsammans med en båt avsedd för säljakt. Byggnadens placering på klippor som svagt sluttar ned mot vattnet gör det lätt att föreställa sig hur man förr drog upp sälarna på land. Detta bidrar starkt till byggnadens autenticitet och gör byggnadens ursprungliga funktion tydlig. I byggnaden förvaras dessutom ett antal föremål som använts i trankokeriverksamheten, bland annat ett tiotal trätunnor, två ännu fyllda med insaltat sälspäck. Även autecitetsvärdet är högt eftersom få ändringar är gjorda sedan byggåret.

Regionalt och lokalt perspektiv

Trankokeriet är en attraktion för turister som besöker ön under framförallt sommartid. Harstena är beläget i Gryts skärgård som är ett populärt besöksmål. Utöver det stärks karaktären och upplevelsevärdena genom kopplingen och närheten till den kulturhistoriskt intressanta byn Harstena som ligger strax väster om byggnaden. Vidare bidrar trankokeriet sannolikt till den lokala identiteten samtidigt som byggnaden bedöms besitta ett symbol- och traditionsvärde.

Sällsynthet och representativitet

Det är troligt att det i landet inte finns någon lika välbevarad miljö i denna kategori, som på ett så pedagogiskt sätt kan berätta om en historiskt viktig, men sedan drygt femtio år utdöd verksamhet.

Sammanfattning

Harstena trankokeri representerar en för skärgården historiskt viktig binäring, säljakten och förädlingen av sälspäck till tran som kunde säljas till industrier på fastlandet. Säljakten var för Harstena särskilt betydelsefull eftersom en stor del av Östersjöns bestånd av gråsäl varje år samlades just här, vid holmarna, eller "själbådarna", utanför Harstena. Trankokeriet är samtidigt en del av länets industrihistoria, som visar hur stora industrier som Lundbergs läderfabrik i Valdemarsvik under tidigare delen av 1900-talet köpte sina råvaror från lokala underleverantörer med småskalig och hantverksmässig produktion.

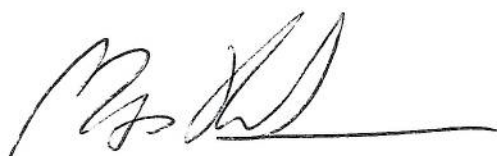
Det är troligt att det inte finns någon lika välbevarad miljö i denna kategori i landet som på ett så pedagogiskt sätt kan berätta om en relativt bortglömd men ändock historiskt viktig verksamhet.

Av det ovanstående följer att en byggnadsminnesförklaring av Harstens trankokeri är motiverad då byggnaden kan betraktas som synnerligen märklig genom de höga kulturhistoriska värden den besitter, värden som består i den historia byggnaden berättar och som förstärks av miljöns välbevarade karaktär.

Hur man överklagar

Se bilaga 4, formulär 131, länsrätten.

I den slutliga handläggningen av detta ärende har förutom föredraganden deltagit byggnadsantikvarie Cecilia Lindqvist.

Magnus Holgersson
Länsråd

Jan Eriksson
Länsantikvarie

Bilagor

1. Karta med markerat skyddsområde
2. Inventarieförteckning
3. Uppmätningssritning
4. Formulär 131

Kopia till:

Harstena samfällighetsförening, c/o Olle Strandberg, Råsundavägen 100, 169 57 Solna
Riksantikvarieämbetet, Samhällsavdelningen

Lantmäterimyndigheten

Nordiska Museet

Valdemarsviks kommun

Östergötlands museum

Rättsenheten

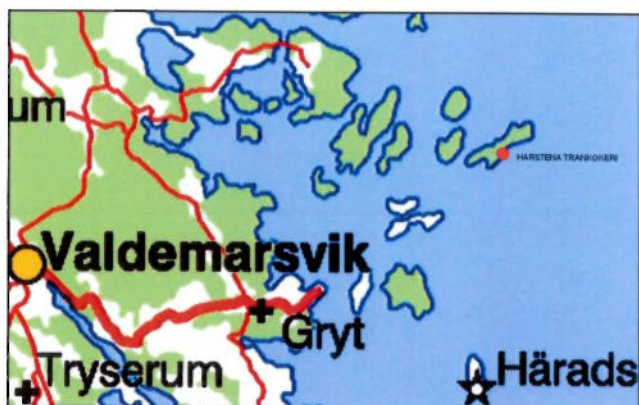
Byggnadsminnesarkivet

Karta med markerat skyddsområde.

Byggnader ingående i byggnadsminneförklaringen

1. Trankokeriet

Översiktskarta 1:175 935

LÄNSSTYRELSEN
ÖSTERGÖTLAND

Bilaga 2. Inventarieförteckning

Tillhörande ärende 432-12266-02

Inventarieförteckning

- 2 innergrytor för kokning av späck (samt 1 yttergryta på murad eldstad)
- 1 späckpress (för späcktaddar)
- 1 våg
- 3 järnvikter på 2, 10 resp. 25 kg, den sistnämnda lodformad för pressning av späck.
- 1 viktställ för mindre mässingsvikter
- 1 bock för späckbom
- 5 bräder för skinnavtagning
- 1 laggat saltkar
- 2 trätunnor fyllda med sälspäck
- 8 tomma trätunnor

Bilaga 3.

Tillhörande ärende 432-12266-02

Uppmätningsritning

Ej skalenlig, yttermått var vid uppmätningen 1965: 10,7 x 5,4m

Trankokeriet
Östantillstängen
Harstena, Gryt sn, Ög
Skala 1:50 LDC 23.8.65

